

مجله به‌زراعی نهال و بذر
جلد ۲-۳۰، شماره ۱، سال ۱۳۹۳

تأثیر کشت دوم گیاهان خلر و ماشک به عنوان کود سبز بر برخی خصوصیات خاک و عملکرد پیاز و گندم در چرخه تناوب زراعی

Effects of Double Cropping Grass Pea and Common Vetch as Green Manure on some Properties of Soil and Yield of Onion and Wheat in Crop Rotation Cycle

جواد لامعی هروانی^۱ و محمد اسماعیلی^۲

۱ و ۲- به ترتیب مربی و کارشناس ارشد، مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی زنجان

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۵/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۳/۸

چکیده

لامعی هروانی، ج. و اسماعیلی، م. ۱۳۹۳. تأثیر کشت دوم گیاهان خلر و ماشک به عنوان کود سبز بر برخی خصوصیات خاک و عملکرد پیاز و گندم در چرخه تناوب زراعی. مجله به‌زراعی نهال و بذر ۲-۳۰ (۱): ۱۸-۱.

این تحقیق به مدت چهار سال زراعی (۱۳۸۷-۱۳۸۳) در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با چهار تکرار در ایستگاه تحقیقاتی خیرآباد زنجان اجرا شد. تیمارهای آزمایش شامل حذف و افزودن کود سبز خلر و ماشک و هم‌چنین افزودن کود سبز ناشی از رویش گندم ریزشی (شاهد) در خاک بودند. در نتایج حاصل از اجرای دو دوره تناوب کشت، اگرچه بین دو گیاه خلر و ماشک از نظر تولید ماده خشک تفاوت معنی‌دار نبود، ولی مجموع عملکرد ماده خشک حاصل از کشت خلر در دو دوره تناوب ۲۴/۲ درصد بیشتر از ماشک بود. در هر دو دوره از توالی‌های کشت، بین مقادیر عملکرد ماده خشک و هم‌چنین تجمع نیتروژن در بافت اندام‌های هوایی گیاهان خلر و ماشک در مقایسه با شاهد، تفاوت در سطح احتمال یک درصد معنی‌دار بود. کمترین مقادیر عملکرد ماده خشک (۰/۶۳-۰/۲۶ تن در هکتار) و تجمع نیتروژن (۹/۱۲-۳/۹۸ کیلوگرم در هکتار) در هر دو دوره از تیمار شاهد به دست آمد. تأثیر تیمارها بر عملکرد پیاز، میانگین وزنی قطر خاکدانه‌ها، درصد کربن آلی خاک، عملکرد بیولوژیکی و عملکرد دانه گندم معنی‌دار نبود. بیشترین مقادیر این صفات از تیمارهای افزودن کود سبز خلر و ماشک حاصل شدند. میانگین عملکرد بیولوژیکی گندم (۱۸/۵ تن در هکتار)، عملکرد دانه گندم (۷/۲۳ تن در هکتار)، وزن قطر خاک دانه‌ها (۱/۶۹) و کربن آلی خاک (۰/۹۱۵ درصد) در تیمار افزودن کود سبز خلر به ترتیب ۱۲/۸، ۱۴/۶، ۱۳/۴ و ۰/۲ درصد بیشتر از تیمار شاهد بود.

واژه‌های کلیدی: آیش تابستانی، گیاهان پوششی، مدیریت کود سبز.

مقدمه

نگرانی‌های موجود در محدودیت منابع سوخت‌های فسیلی و افزایش هزینه‌های استخراج آن‌ها، حذف یارانه‌های کود و انرژی، تأثیر نامطلوب و مخرب کودهای شیمیایی بر محیط زیست و کیفیت محصولات کشاورزی، لزوم توجه بیش از پیش به سایر منابع جایگزین و تجدید شونده را با هدف بهره‌وری پایدار از پتانسیل‌های طبیعی موجود ضروری کرده است. در مناطق سرد کشور کاشت بهاره گیاهان علوفه‌ای یک ساله با هدف تولید کود سبز به دلیل اشغال زمین زراعی به مدت یک فصل زراعی، وجود محصولات رقیب و اقتصادی نبودن تولید آن، از استقبال کشاورزان برخوردار نبوده و بنابراین الگوی کشت در این مناطق فاقد گیاهی به نام کود سبز است. از جمله سیستم‌های زراعی رایج در استان زنجان، توالی کشت گندم-پياز یا جو-پياز بوده و از آن‌جا که در فاصله برداشت گندم یا جو (دهه اول تیر ماه لغایت دهه اول مرداد ماه) تا کشت پياز (دهه اول فروردین ماه)، به دلیل کوتاهی طول فصل رویشی، کاهش دما و احتمال خسارت سرما، امکان کشت دوم گیاهان زراعی مقدور نبوده، بنابراین قطعات زراعی در این مناطق به صورت آیش باقی می‌مانند. گیاهان خلر (Grass pea) و ماشک معمولی (Common vetch) از جمله گیاهان علوفه‌ای یکساله‌ای هستند که به دلیل کوتاهی طول مدت دوره رویشی تا زمان پنجاه درصد گلدهی (۶۰-۷۰ روز)، سازگاری به

شرایط نامساعد محیطی، تثبیت بیولوژیکی نیتروژن، تحمل به خشکی، سرما، آفات و بیماری‌های گیاهی و نیاز به نهاده کم، می‌توان آن‌ها را بلافاصله پس از برداشت گندم، جو و کلزا در شرایط آیش تابستانی مناطق سرد کشور به عنوان کود سبز کشت و ضمن استفاده بهینه از زمین و زمان، اقتصادی کردن تولید، بازیافت ضایعات حاصل از ریزش گندم، جو و پسماند کاه و کلش، علوفه حاصل از آن را در نیمه دوم مهرماه به عنوان کود سبز جهت افزایش مواد آلی و حاصل خیزی خاک مورد استفاده قرار داد (Lamei Hervani, 2013)؛ علاوه بر (Lamei Hervani et al., 2013). مصارف کود سبز و گیاه پوششی، از علوفه این گیاهان می‌توان به صورت‌های چرای مستقیم، علوفه تر و علوفه خشک نیز در تغذیه دام استفاده کرد (Lamei et al., 2013)؛ (Lithourgidis et al., 2007). زمان برداشت این گیاهان جهت تولید علوفه و یا برگرداندن آن به خاک برای مصرف کود سبز، موقعی است که پنجاه درصد گل‌ها باز شده باشد (Lamei Hervani et al., 2013)؛ (Cho and Daimon, 2008). با کاشت آبی خلر و ماشک در فضاهای خالی آیش تابستانی، علاوه بر حفاظت خاک از خطر فرسایش آبی و بادی، تثبیت بیولوژیکی نیتروژن، افزایش مواد آلی، بهبود خواص فیزیکی و شیمیایی خاک، کاهش فشار علف‌های هرز برای زراعت بعدی و هم‌چنین جبران بخشی از کمبود علوفه در

تأثیر کشت دوم گیاهان خلر و ماشک به عنوان کود سبز ...

نیترژن و مقدار کود نیترژن مورد نیاز برای تولید حداکثر عملکرد اقتصادی گیاه بعدی، تأثیر بگذارد (Dou et al., 1994).

این تحقیق با هدف بررسی امکان کشت گیاهان علوفه‌ای خلر و ماشک در ظرفیت‌های خالی آیش تابستانی و استفاده از کود سبز آن در جهت افزایش مواد آلی و بهبود خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک و دسترسی به حداکثر عملکرد محصولات متعاقب در چرخه تناوب زراعی مناطق سرد، طراحی و اجرا شد.

مواد و روش‌ها

این تحقیق به مدت چهار سال زراعی (۱۳۸۷-۱۳۸۳) در ایستگاه تحقیقاتی خیرآباد زنجان در یک خاک Fine Loamy Mixed Typic Xerochrept اجرا شد. محل اجرای آزمایش در فاصله ۴۸ درجه و ۴۷ دقیقه طول شرقی و ۳۶ درجه و ۳۱ دقیقه عرض شمالی با ارتفاع ۱۷۷۰ متر از سطح دریا واقع شده است. متوسط بارندگی این ایستگاه ۲۹۶ میلی‌متر بوده و با داشتن ۱۱۹ روز یخبندان در سال، در منطقه نیمه خشک و زیر اقلیم سرد قرار می‌گیرد. آزمایش با اعمال پنج نوع مدیریت شامل ۱- کشت گیاه پوششی خلر بعد از برداشت گندم و حذف کامل کود سبز آن، ۲- کشت گیاه پوششی خلر بعد از برداشت گندم و افزودن کود سبز آن با خاک، ۳- کشت گیاه پوششی ماشک معمولی بعد از برداشت گندم و حذف کامل کود سبز آن، ۴- کشت

مواقع بحرانی، استفاده از کود سبز حاصله از این گیاهان ضمن تامین بخشی از نیترژن مورد نیاز گیاه بعدی و کاهش تقاضا برای مصرف کودهای شیمیایی، در افزایش بهره‌وری محصولات و گیاهانی که متعاقب آن کشت می‌شوند، موثر است (Lamei Hervani et al., 2013؛ Cho and Daimon, 2008؛ Kirschenmann, 2007؛ Franzuebbers, 2007؛ Mennan et al., 2006؛ Ngouajio and Mennan, 2005). مقدار تجمع نیترژن در بقولات بستگی به عواملی چون گونه مورد استفاده، مقدار بقایای نیترژن خاک، عملکرد ماده خشک، درصد نیترژن موجود در بافت گیاه، کارایی رابطه لگوم با باکتری در گره‌های ریشه، منطقه، دما، آب قابل دسترس، میزان عناصر غذایی خاک و pH مناسب خاک دارد (Samedani and Montazeri, 2009؛ Preston, 2003؛ Andy, 2007؛ David, 2003). عوامل محیطی مثل بارندگی، درجه حرارت، زمان کاشت، تراکم کاشت، تعداد دفعات آبیاری و حاصل‌خیزی خاک می‌توانند روی مقدار نیترژن تجمع یافته در گیاه پوششی و قابلیت دسترسی آن بر گیاه بعدی تأثیر بگذارند (Lamei Hervani et al., 2013؛ Andy, 2007). علاوه بر عوامل محیطی، تصمیمات مدیریتی مثل شخم و زمان برگرداندن گیاه پوششی نیز می‌تواند روی قابلیت دسترسی

دهه دوم مهرماه و مرحله ۵۰ درصد گلدهی گیاهان خلر و ماشک همزمان از ارتفاع پنج سانتی‌متری خاک توسط داس به روش دستی انجام شد. برای تعیین عملکرد ماده خشک و عملکرد نیتروژن گیاهان خلر و ماشک، قبل از به زیر خاک بردن آنها، علوفه تر هر یک از تیمارها از سطح ۸ مترمربع برداشت و بعد از تفکیک علوفه برداشت شده به اجزای تشکیل‌دهنده آن (گیاه خلر یا ماشک + علف هرز + گندم سبز رویشی) وزن آنها جداگانه توزین شد. با قرار دادن یک نمونه نیم کیلویی از هر یک از اجزای علوفه تر کرت‌ها در درون پاکت، درصد ماده خشک آنها در آون و دمای ۷۲ درجه سانتی‌گراد به مدت ۴۸ ساعت تعیین شد (Anonymous, 1990). درصد نیتروژن در ماده خشک هر یک از گیاهان نیز با استفاده از دستگاه کجلدال (Kejeltec Auto Analyzer 1030) مشخص شد (Bremner, 1965). پس از تعیین درصد ماده خشک، کل ماده خشک تولیدی هر تیمار محاسبه شد. در ادامه اجرای آزمایش (دهه سوم مهرماه)، علوفه تر برداشت شده از تیمارهای افزودن کودسبز، در داخل همان کرت به طور یکنواخت پخش و پس از سه بار روتواتور عمود بر هم به وسیله گاواهن با خاک مخلوط شد. در تیمارهای حذف بقایای خلر و ماشک، علوفه تر تمامی سطح کرت‌های آزمایشی برداشت و از مزرعه خارج شد. در نیمه اول اردیبهشت سال ۱۳۸۴، ابتدا مقادیر

گیاه پوششی ماشک معمولی بعد از برداشت گندم و افزودن کود سبز آن با خاک و ۵- شاهد بدون کشت گیاه پوششی (گندم ریزشی)، در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی در چهار تکرار به اجرا در آمد. گیاهان علوفه ای مورد استفاده متعلق به دو گونه خلر (*Lathyrus sativus* L.) و ماشک (*Vicia sativa* L.) بودند. برای اجرای آزمایش در تابستان ۱۳۸۳ قطعه زمینی از اراضی گندم برداشت شده با کمباین که در پاییز ۱۳۸۲ کشت شده و یکنواختی کامل در آن برقرار بود انتخاب و پس از جمع‌آوری کلش حاصل از کمباین، اقدام به اجرای آزمایش در آن شد. پس از تعیین محل آزمایش، کرت‌بندی جهت اعمال تیمارها در هر تکرار انجام و با میخ‌کوبی تا پایان اجرای طرح ثابت نگه داشته شد. مساحت هر کرت آزمایشی، ۲۱/۶ مترمربع بود. قبل از اعمال تیمارها از محل آزمایش یک نمونه مرکب خاک از عمق صفر تا ۳۰ سانتی‌متری تهیه و خصوصیات فیزیکی و شیمیایی آن توسط آزمایشگاه تعیین شد. کشت گیاهان خلر و ماشک بدون انجام شخم و دیسک، به فاصله خطوط ۲۰ سانتی‌متر و تراکم ۲۵۰ دانه در مترمربع در نیمه دوم تیرماه سال‌های ۱۳۸۳ و ۱۳۸۵ در فواصل بین خطوط کاشت گندم با دست انجام و بلافاصله آبیاری شد. تعداد دفعات آبیاری با توجه به نیاز گیاه و شرایط آب و هوایی از ۴-۵ نوبت متغیر بود. برداشت علوفه تر در اواخر

(Wet sieving) انجام شد
 (Yoder, 1936). نتایج به دست آمده از
 اندازه گیری به صورت میانگین وزنی قطر
 (Mean Weight Diameter) بیان شد.
 میانگین وزنی قطر (MWD) از فرمول

$$MWD = \sum_{i=1} X_i W_i$$
 محاسبه و میانگین وزنی
 قطر از حاصل ضرب دو عامل زیر به دست آمد:
 ۱- میانگین قطر خاک دانه‌هایی که بر روی
 الک باقی می‌ماند (X_i)

۲- نسبت وزن خاک دانه‌ها در هر الک به
 وزن کل (W_i)

تجزیه مرکب داده‌های حاصل از صفات
 مورد بررسی با استفاده از نرم افزار
 MSTAT-C انجام و میانگین تیمارها با انجام آزمون
 LSD در سطح احتمال یک و پنج درصد مقایسه شدند.

نتایج و بحث

عملکرد ماده خشک و میزان تجمع نیتروژن در

گیاهان پوششی

در نتایج تجزیه واریانس داده‌های دور اول و
 دوم تناوب کشت گیاهان پوششی، تاثیر
 تیمارهای اعمال شده بر میانگین عملکرد ماده
 خشک گیاهان پوششی در سطح احتمال یک
 درصد معنی‌دار بود (جدول ۱). بین تیمارهای
 آزمایش، کمترین مقادیر عملکرد ماده خشک
 در دور اول (۰/۶۳ تن در هکتار) و دوم (۰/۲۹
 تن در هکتار) تناوب کشت از تیمار شاهد به
 دست آمد. با وجود عدم تفاوت معنی‌دار بین دو
 گیاه خلر و ماشک از نظر عملکرد ماده

۴۶ کیلوگرم در هکتار نیتروژن خالص و
 ۴۸ کیلوگرم در هکتار فسفر خالص از منابع کود
 اوره و سوپر فسفات تریپل به هر یک از تیمارها
 داده شد. پس از انجام یک بار دیسک و ایجاد
 فاروهای ۶۰ سانتی‌متری، کاشت پیاز رقم محلی
 قولی قصه به روش نشایی با فاصله بین ردیف
 ۳۰ سانتی‌متر و فاصله روی ردیف ۱۰ سانتی‌متر
 در دو طرف داغ آب پشته‌ها انجام شد. تعداد و
 طول خطوط هر یک از کرت‌های آزمایشی،
 شش خط شش متری بود. در طول دوره رشد
 پیاز مقدار ۴۶ کیلوگرم نیتروژن خالص به
 صورت سرک و از منبع کود اوره مصرف شد.
 مراقبت‌های زراعی در طول داشت پیاز از قبیل
 وجین، سمپاشی بر علیه تریپس و آبیاری بر
 اساس نیاز گیاه اعمال شد. برای اندازه‌گیری
 محصول، برداشت پیاز در نیمه اول مهر ماه پس
 از حذف یک متر از ابتدا و انتهای خطوط هر
 کرت در ابعادی به مساحت
 ۹/۶ مترمربع انجام شد. پس از برداشت پیاز، در
 ادامه اجرای طرح در کلیه تیمارهای آزمایشی
 در نیمه دوم مهر ماه کاشت یکنواخت گندم رقم
 شهریار انجام شد. توالی مورد کشت برای بار
 دوم در چرخه تناوب تکرار شد. برای بررسی
 تأثیر تیمارهای اعمال شده بر میزان کربن آلی و
 پایداری ساختمان خاک، در پایان دور دوم
 اعمال تناوب زراعی (پس از برداشت گندم)
 نمونه‌های خاک از هر یک از کرت‌های
 آزمایشی تهیه شد. اندازه‌گیری پایداری
 ساختمان خاک به روش الک کردن در آب

جدول ۱- مقایسه میانگین عملکرد ماده خشک و میزان تجمع نیتروژن در بافت اندام‌های هوایی گیاهان پوششی و تأثیر آن‌ها بر عملکرد پیاز

Table 1. Comparison of mean dry matter yield and N accumulation in above ground tissues of cover crops and their effects on onion performance

Treatments	عملکرد ماده خشک گیاهان پوششی Cover crops dry matter yield (tha ⁻¹)		عملکرد نیتروژن Nitrogen yield (kgha ⁻¹)		عملکرد پیاز Onion yield (tha ⁻¹)			درصد نسبت به شاهد
	دور اول تناوب	دور دوم تناوب	دور اول تناوب	دور دوم تناوب	دور اول تناوب	دور دوم تناوب	میانگین دو تناوب	
	(۱۳۸۳)	(۱۳۸۵)	(۱۳۸۳)	(۱۳۸۵)	(۱۳۸۴)	(۱۳۸۶)	(۱۳۸۶)	
تیمارها	First cycle rotation 2004	Second cycle rotation 2006	First cycle rotation 2004	Second cycle rotation 2006	First cycle rotation 2005	Second cycle rotation 2007	Means two cycle rotation	Percent to check
حذف کود سبز خلر Removal grass pea green manure	2.34a	2.17a	72.09ab	67.30a	60.28	23.13	41.71	100
افزودن کود سبز خلر Add grass pea green manure	3.21a	2.15a	87.13a	59.00a	63.04	24.76	43.9	105.2
حذف کود سبز ماشک Removal common vetch green manure	1.97ab	2.22a	51.10ab	56.48a	58.12	24.31	41.21	98.8
افزودن کود سبز ماشک Add common vetch green manure	1.91ab	1.92a	41.24bc	45.33a	65.59	25.75	45.67	109.5
شاهد (افزودن کود سبز گندم ریزشی) Add wheat fall green manure (Check)	0.63b	0.29b	9.12c	3.98b	60.75	22.7	41.72	100
LSD 1%	1.54**	1.07**	41.84**	33.01**	ns	ns	ns	-

** : معنی دار در سطح احتمال ۱٪.

** : Significant at the 1% level of probability.

ns: Not significant

ns: غیر معنی دار

کشور در شرایط آیش تابستانی اجرا شد یکسان بود، ولی مقادیر میانگین عملکرد ماده خشک حاصل از گیاهان خلر (۵/۳۳ تن در هکتار) و ماشک (۵/۶۴ تن در هکتار) در ۲۸ ناحیه، ۱۱۴ و ۱۸۱ درصد بیشتر از میانگین عملکرد ماده خشک به دست آمده از این گیاهان در ایستگاه تحقیقاتی خیرآباد بودند. تفاوت در عملکرد ماده خشک حاصل از این گیاهان را در دو تحقیق مشابه، می‌توان به موقعیت جغرافیایی مناطق اجرای طرح از نظر

خشک، مجموع عملکرد ماده خشک حاصل از اعمال دو دوره تناوب در تیمار افزودن کود سبز خلر (۵/۳۵ تن در هکتار)، ۱/۵۳ تن در هکتار بیشتر از ماشک (۳/۸۲ تن در هکتار) بود. اگرچه نتایج حاصل از این تحقیق مبنی بر عدم وجود تفاوت معنی دار بین دو گیاه خلر و ماشک از نظر عملکرد ماده خشک، در مقایسه با تحقیق دیگری که توسط لامعی هروانی و همکاران (Lamei Hervani *et al.*, 2013) با استفاده از این دو گیاه در ۲۸ ناحیه از ۱۱ استان سردسیر

افزودن کود سبز ماشک (۳/۸۲ تن در هکتار) بود. پرستون (2003, Preston)، دیوید (2003, David) و صمدانی و منتظری (2007, Samedani and Montazeri) در مطالعات خود روی گیاهان پوششی بیان کردند که مقدار تجمع نیتروژن در بقولات بستگی به عواملی چون گونه مورد استفاده، مقدار بقایای نیتروژن خاک، عملکرد ماده خشک، درصد نیتروژن موجود در بافت گیاه، کارآیی رابطه لگوم با باکتری در گره‌های ریشه، منطقه، دما، آب قابل دسترس، میزان عناصر غذایی خاک و pH مناسب خاک خاک دارد. در این مطالعه به دلیل یکسان بودن دما، آب در دسترس و نحوه مدیریت اختلاف در میانگین عملکرد نیتروژن دو گیاه خلر و ماشک را می‌توان به نوع گونه و عملکرد ماده خشک این گیاهان نسبت داد. کمترین مقدار غلظت نیتروژن در این تحقیق از گیاه پوششی گندم سبز ریزشی (۲/۲۲ گرم در صد گرم ماده خشک) حاصل که به ترتیب ۴۳/۵ و ۳۶/۴ درصد کمتر از گیاهان خلر و ماشک بود.

تأثیر کود سبز گیاهان خلر و ماشک بر عملکرد

پیاز

در نتایج تجزیه واریانس ساده و مرکب داده‌های دور اول و دوم تناوب کشت، تأثیر مدیریت‌های مختلف کود سبز گیاهان پوششی بر عملکرد پیاز معنی‌دار نبود. در بین تیمارهای اعمال شده، بیشترین مقادیر عملکرد پیاز از تیمارهای افزودن کود سبز خلر و ماشک حاصل

اختلاف ارتفاع از سطح دریا، شرایط آب و هوایی، درجه حاصل‌خیزی خاک، تاریخ کاشت، تعداد دفعات آبیاری و مدیریت مزرعه نسبت داد.

در نتایج تجزیه واریانس داده‌های دور اول و دوم تناوب، تأثیر تیمارهای اعمال شده بر میزان تجمع نیتروژن در بافت اندام‌های هوایی گیاهان پوششی در سطح احتمال یک معنی‌دار بود (جدول ۱). بین تیمارهای آزمایش، کمترین مقادیر تجمع نیتروژن در دور اول (۹/۱۲ کیلوگرم در هکتار) و دوم تناوب (۳/۹۸ کیلوگرم در هکتار) از تیمار شاهد به دست آمد. مجموع مقادیر عملکرد نیتروژن حاصل از دو دوره تناوب کشت گیاهان پوششی در تیمار افزودن کود سبز خلر (۱۴۶/۱۳ کیلوگرم در هکتار) ۶۸/۸ درصد بیشتر از تیمار افزودن کود سبز ماشک (۸۶/۵۷ کیلوگرم در هکتار) بود. تفاوت در مقادیر عملکرد نیتروژن این دو گیاه را می‌توان به تفاوت در مقادیر عملکرد ماده خشک و درصد نیتروژن در بافت اندام‌های هوایی این گیاهان نسبت داد. در این بررسی، مقادیر غلظت نیتروژن در بافت اندام‌های هوایی خلر (۳/۹۳ گرم در صد گرم ماده خشک) ۱۲/۶ درصد بیشتر از ماشک (۳/۴۹ گرم در صد گرم ماده خشک) اندازه‌گیری شد. مجموع عملکرد ماده خشک حاصل از اعمال دو دوره تناوب کشت در تیمار افزودن کود سبز خلر (۵/۳۵ تن در هکتار) نیز ۴۰ درصد بیشتر از تیمار

C/N در گیاه پوششی گندم نسبت داد. در این بررسی، مقادیر نسبت کربن به نیتروژن (C/N) در گیاهان خلر، ماشک و گندم سبز به ترتیب ۱۱، ۱۲/۱ و ۱۹/۱۵ اندازه‌گیری شد. پایین بودن مقادیر نسبت کربن به نیتروژن در گیاهان خلر و ماشک از مزیت‌هایی است که معدنی شدن نیتروژن را در بقایای این گیاهان تسریع و زمینه را برای افزایش قابلیت دسترسی این عنصر به محصولات متعاقب فراهم می‌کند. این فرضیه در بیشتر مطالعات علمی محققین تایید شده است (Samedani and Montazei, 2009; Tajbakhsh et al., 2005; Sabahi et al., 2006; Kuo and Jellum, 2002).

در مجموع دو دوره تناوب کشت، مقادیر نیتروژن برگشتی به خاک در تیمارهای افزودن کود سبز خلر و ماشک به ترتیب ۱۴۶/۱۳ و ۸۶/۵۷ کیلوگرم در هکتار بودند با توجه به مقادیر بالای نیتروژن و مواد گیاهی برگردانیده شده به خاک در تیمارهای افزودن کود سبز خلر و ماشک، پیش‌بینی می‌شد که میزان عملکرد پیاز استحصالی از این تیمارها، به طور معنی‌داری بیشتر از بقیه تیمارها باشد، ولی با این حال میزان افزایش عملکرد پیاز در تیمارهای افزودن کود سبز متناسب با تزریق مقادیر مواد گیاهی اضافه شده نبود. دلایل این امر را می‌توان به طولانی بودن مدت زمان تجزیه بقایا در مناطق سرد، عدم انطباق زمانی بین نیاز گیاه به عناصر غذایی و فراهمی عناصر رها شده از تجزیه بقایا،

شدند (جدول ۱). میانگین عملکرد پیاز در تیمارهای افزودن کود سبز خلر (۴۳/۹ تن در هکتار) و ماشک (۴۵/۶۷ تن در هکتار) به خاک به ترتیب ۵/۲ و ۱۰/۸ درصد بیشتر از تیمارهای حذف کود سبز این گیاهان بودند (جدول ۱). دلیل این امر را می‌توان به اثر تیمار و یا به اثر عناصر رها شده از تجزیه کود سبز افزوده شده به خاک و استفاده بوته‌های پیاز از این عناصر نسبت داد. در تیمارهای حذف کود سبز خلر و ماشک به دلیل عدم برگشت کود سبز حاصل از این گیاهان به خاک و هم‌چنین مصرف بخشی از عناصر خاک توسط این گیاهان، میانگین عملکرد پیاز کمتر از تیمارهای افزودن کود سبز این گیاهان بود. نتایج حاصل از این بررسی با مطالعات صباحی و همکاران (Sabahi et al., 2006) و کو و جلمو (Kuo and Jellum, 2000) مشابه بود. این پژوهشگران نیز اثر کشت گیاهان علوفه‌ای یک ساله را بر عملکرد محصولات متعاقب مفید ارزیابی کردند.

میانگین عملکرد پیاز در تیمار شاهد (۴۱/۷۲ تن در هکتار) به ترتیب ۵/۲ و ۹/۵ درصد کمتر از تیمارهای افزودن کود سبز گیاهان خلر و ماشک بود. دلایل این موضوع را نیز می‌توان به پایین بودن مقادیر ماده خشک (۰/۶۳-۰/۲۹ تن در هکتار) و نیتروژن برگشتی به خاک (۳/۹۸-۹/۱۲ کیلوگرم در هکتار) در این تیمار کشت، قدرت تثبیت بیولوژیکی نیتروژن در گیاهان خلر و ماشک و هم‌چنین نسبت بالای

اجرای آزمایش نیز تایید دیگری بر عدم وجود شرایط محیطی مناسب برای تجزیه بقایای گیاهی برگردانیده شده به خاک در طول فصول پاییز و زمستان است. تعداد روزهای یخبندان و میزان بارندگی در سالهای اجرای آزمایش (۱۳۸۷-۱۳۸۳) از ابتدای مهر لغایت پایان فروردین ماه به ترتیب ۱۵۲، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۴۱ و ۱۳۳ روز و ۱۹۵/۶، ۲۳۴/۳، ۲۹۵/۳، ۱۵۹/۶ و ۱۵۳/۳ میلی متر ثبت شده است (جدول ۲). این مقادیر از بارندگی به ترتیب ۵۲/۳، ۵۸/۱، ۶۲/۸، ۳۵ و ۶۵/۳ درصد از کل میزان بارندگی در سالهای مذکور را به خود اختصاص می داد. تاج بخش و همکاران (Tajbakhsh *et al.*, 2005) در مطالعات خود بیان کردند که، دما، اکسیژن، دسترسی به منابع غذایی و شرایط فیزیکی و شیمیایی خاک از عوامل مهم و اثرگذار بر فعالیت های بیولوژیکی خاک بوده و موجودات ریز مسئول تجزیه اندام های گیاهی در خاک در دماهای بالا و رطوبت کافی با شدت بیشتری تکثیر می شوند.

ویژگی های رشد پیاز می تواند یکی دیگر از عوامل موثر در کاهش کارایی این گیاه در جذب عناصر غذایی رها شده از بقایای گیاهی است. ریشه پیاز کم عمق بوده (۱۵-۱۰ سانتی متر) و از انشعابات اندکی برخوردار است. این گیاه در مراحل اولیه رشد به هر گونه تنش آبی حساس و برای سبز شدن و استقرار موفقیت آمیز به آب بیشتری نیاز دارد. بوته های پیاز در مراحل اولیه رشد، یک دوره کند و

وجود شرایط دنیتریفیکاسیون در پاییز و زمستان، آب شویی عناصر غذایی در بهار، ویژگی های رشد پیاز در مراحل اولیه رشد و توفیق بیشتر علف های هرز در جذب عناصر غذایی رها شده از تجزیه بقایا نسبت داد (Samedani and Montazeri, 2009). با توجه به این که در مناطق سرد، زمان برگرداندن کود سبز گیاهان پوششی به خاک در دهه سوم مهر ماه انجام می شود، از این رو در چنین مناطقی به دلیل کاهش دما، شروع بارندگی های پاییزه، افزایش رطوبت خاک و طولانی بودن مدت زمان یخبندان (حدود ۷ ماه)، شرایط محیطی مناسب برای فعالیت میکروارگانیسم ها فراهم نیست. در چنین شرایطی تجزیه بقایای گیاهی و رهاسازی عناصر غذایی از فرم آلی به فرم معدنی متوقف و یا با سرعت بسیار کمتری انجام می شود، به طوری که می توان گفت فرآیند تجزیه بخش بیشتری از مواد گیاهی افزوده شده به خاک در بهار سال بعد پس افزایش دما و کاهش رطوبت خاک اتفاق می افتد. طولانی شدن سرعت تجزیه بقایا در مناطق سرد، عدم انطباق زمانی بین نیاز غذایی گیاه زراعی و فراهمی عناصر غذایی از بقایای گیاهی را به همراه داشته و سبب می شود در دوره ای از رشد گیاه زراعی که به مقدار زیادی از عناصر غذایی نیاز دارد، تأمین بخش زیادی از این نیاز به دلیل کندی فرآیند تجزیه، از محل مواد گیاهی اضافه شده فراهم نشود. بررسی داده های تعداد روزهای یخبندان و میزان بارندگی در محل

جدول ۲- مجموع تعداد روزهای یخبندان و میزان بارندگی در ایستگاه تحقیقاتی خیرآباد به تفکیک فصل‌ها و سال‌های اجرای آزمایش
 Table 2. Total freezing days and rainfall in Khair-Abad Research Station separated by seasons and during the experiment years

Season	فصل	Mean of rainfall (mm) میانگین بارندگی							Freezing days تعداد روزهای یخبندان						
		سال	سال	سال	سال	سال	سال	میانگین	سال	سال	سال	سال	سال	سال	میانگین
		Year	Year	Year	Year	Year	Year	Means of sixteen years	Year	Year	Year	Year	Year	Year	Means of sixteen years
		۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷	۱۳۸۸	۱۶ ساله	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷	۱۳۸۸	۱۶ ساله
		2004	2005	2006	2007	2008	2009	Means of sixteen years	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Means of sixteen years
Spring	بهار	132.2	116.9	108.2	180.1	31.3	99.3	110.9	23	13	11	16	14	21	17.0
Summer	تابستان	32.4	12.7	3.4	88.6	33.8	36.1	28.0	0	0	0	0	0	0	0.0
Autumn	پاییز	96.3	58.7	98.1	90.0	62.5	94.4	73.2	47	46	43	46	44	44	46.0
Winter	زمستان	84.5	121.3	90.3	55.1	60.1	93.5	71.0	82	79	82	79	75	53	79.0
Total	مجموع	354.4	309.6	300.0	413.8	187.7	323.3	283.2	152	138	137	141	133	125	142.3

طولانی را تا رسیدن به مرحله سه برگی که در شرایط آب و هوایی استان زنجان تقریباً به مدت ۵۰ تا ۷۰ روز بعد از کاشت به طول می‌انجامد، سپری می‌کند. بنابراین پیازی که در اواخر فروردین یا اوایل اردیبهشت کاشته می‌شود، معمولاً در نیمه دوم خرداد به مرحله رشد سه برگی خود می‌رسد. به طوری که در برخی مواقع طولانی بودن رشد کند اولیه، به اشتباه به کمبود مواد غذایی در این گیاه نسبت داده می‌شود. نیاز بالای آبی در مراحل اولیه رشد به همراه نیاز غذایی اندک و سیستم ریشه‌ای کم عمق در پیاز شرایطی را فراهم می‌نماید که عناصر غذایی حاصل از فرآیند معدنی شدن بقایای گیاهی بیشتر در معرض استفاده علف‌های هرز بهاره قرار گرفته و یا از طریق آب شویی از دسترس ریشه خارج شود. بنابراین اگرچه که در اثر افزودن کود سبز گیاهان پوششی خلر و ماشک به خاک عملکرد پیاز بیشتر از تیمارهای حذف کود سبز و هم چنین شاهد (افزودن گیاه پوششی گندم) به دست آمد، ولی عدم وجود برتری معنی‌دار بین عملکرد پیاز در تیمارهای حذف و افزودن کود سبز گیاهان خلر و ماشک را می‌توان به عوامل ذکر شده در بالا نسبت داد. ملکوتی و همکاران (Malakouti et al., 2004) در مطالعات خود بیان کردند که سرعت رشد پیاز در مراحل اولیه رویشی نصف سرعت رشد محصولاتی نظیر کلم و چغندر قند

است.

تأثیر کود سبز گیاهان خلر و ماشک بر عملکرد

گندم

تأثیر تیمارهای مختلف کود سبز گیاهان پوششی بر عملکرد بیولوژیکی و عملکرد دانه گندم در تجزیه واریانس داده‌های دور اول و دوم تناوب کشت و هم چنین در نتایج تجزیه مرکب معنی‌دار نبود. بیشترین مقادیر عملکرد بیولوژیکی و عملکرد دانه از دور دوم توالی کشت گندم حاصل شد. بین میانگین عملکرد دانه گندم در دور اول (۵/۴۶ تن در هکتار) و دوم (۷/۶۷ تن در هکتار) تناوب کشت تفاوت در سطح احتمال یک درصد معنی‌دار بود. میانگین عملکرد دانه گندم در دور دوم توالی کشت، ۴۰/۵ درصد بیشتر از دور اول توالی کشت بود (جدول ۳). تفاوت در میانگین عملکرد دانه گندم در دور اول و دوم تناوب‌های کشت را می‌توان به طبقه بذر مورد استفاده، زمان کاشت، شرایط آب و هوایی، مواظبت‌های زراعی و هم چنین تأثیر کود سبز گیاهان خلر و ماشک در تامین بخشی از عناصر مورد نیاز گندم و یا به عبارت دیگر اثر دوره تناوب نسبت داد. بین تیمارهای مورد بررسی، بیشترین و کم‌ترین مقادیر عملکرد بیولوژیکی و عملکرد دانه به ترتیب از تیمارهای افزودن حذف کود سبز گیاهان حاصل شدند. میانگین عملکرد بیولوژیکی و عملکرد دانه گندم در تیمار افزودن کود سبز خلر در دور اول تناوب کشت به ترتیب ۷/۹، ۱۲/۵ و در دور دوم ۱۸/۲

جدول ۳- تأثیر مدیریت‌های مختلف کود سبز گیاهان پوششی بر میانگین وزنی قطر خاک دانه‌ها، درصد کربن آلی، عملکرد بیولوژیک و عملکرد دانه گندم در دور اول و دوم تناوب

Table 3. Effect of different management approaches of cover crops green manure on mean weight of soil particles diameters, organic carbon %, biological performance and wheat grain yield in first and second cycles of the crop rotation

Treatments	عملکرد بیولوژیک گندم Wheat biological yield (tha ⁻¹)				عملکرد دانه گندم Wheat grain yield (tha ⁻¹)				میانگین وزنی قطر خاک دانه‌ها Mean weight diameter	درصد کربن آلی Organic carbon (%)
	دور اول تناوب ۱۳۸۵	دور دوم تناوب ۱۳۸۷	میانگین دو تناوب	درصد نسبت به شاهد	دور اول تناوب ۱۳۸۵	دور دوم تناوب ۱۳۸۷	میانگین دو تناوب	درصد نسبت به شاهد		
	First cycle Rotation 2006	Second cycle rotation 2008	Means two cycle rotation	Percent to check	First cycle Rotation 2006	Second cycle rotation 2008	Means two cycle rotation	Percent to check		
حذف کود سبز خلر Removal grass pea green manure	16.28	16.5	16.4	100	5.12	7.26	6.19	98.1	1.59	0.88
افزودن کود سبز خلر Add grass pea green manure	17.57	19.5	18.5	112.8	5.76	8.69	7.23	114.6	1.69	0.915
حذف کود سبز ماشک Removal comnen vetch green manure	16.93	16.3	16.6	101.2	5.41	7.09	6.25	99	1.37	0.855
افزودن کود سبز ماشک Add comnen vetch green manure	17.19	18.7	17.9	109.1	5.7	8.02	6.86	108.7	1.53	0.910
شاهد (افزودن کود سبز گندم) Add wheat fall green manure (زائرن)	16.56	16.2	16.4	100	5.3	7.32	6.31	100	1.49	0.913
میانگین Mean	16.91	17.4	17.2	-	5.46	7.67	6.57	-	1.53	0.895
LSD1%	ns	ns	ns	-	ns	ns	ns	-	ns	ns

ns: Not significant.

ns: غیر معنی‌دار.

کشت، مقادیر بقایای گیاهی اضافه شده به خاک در تیمارهای افزودن کود سبز خلر (۵/۳۵ تن در هکتار) و ماشک (۳/۸۱ تن در هکتار) به ترتیب ۵/۸ و ۴/۱۴ برابر بیشتر از شاهد (۰/۹۲ تن در هکتار) بودند، ولی میزان افزایش عملکرد بیولوژیکی و عملکرد دانه گندم در تیمارهای افزودن کود سبز خلر و ماشک متناسب با مقادیر بقایای گیاهی اضافه شده نبود. انتظار می‌رفت پس از برداشت پیاز و انجام شخم جهت کشت گندم، بخشی از عناصر غذایی رها شده از تجزیه کود سبز که به احتمال زیاد طی فرایند آب شویی در فصول بهار و تابستان به دلیل آبیاری‌های مکرر پیاز به اعماق پایینی خاک شستشو شده، به سطح رویی انتقال و بدین ترتیب با فراهم شدن عناصر غذایی در ناحیه قابل دسترس ریشه گندم، میزان محصول برداشت شده در این تیمارها بیشتر از مقادیر، به دست آید، ولی دلیل عدم دستیابی به مقادیر عملکرد بیشتر در تیمارهای افزودن کود سبز گیاهان خلر و ماشک را، می‌توان به وجود ریشه‌های سطحی و افشان در گندم، ویژگی‌های رشد این گیاه در پاییز و هم‌چنین شرایط آب و هوایی مناطق سرد نسبت داد. در مناطق سرد پس از کشت پاییزه گندم در نیمه دوم مهرماه با انجام یک تا دو نوبت آبیاری، بذرها جوانه زده و سبز می‌شوند. بذرها سبز شده گندم بر اثر کاهش دما و شروع یخبندان تا اوایل اردیبهشت سال بعد به مدت هفت ماه مرحله توقف رشد و پنجه‌زنی را سپری می‌کنند.

و ۱۹/۷ درصد بیشتر از تیمار حذف کود سبز این گیاه بودند (جدول ۳). اگرچه در مقایسه مقادیر این صفات در دو تیمار افزودن و حذف کود سبز ماشک نیز روند نتایج مشابه با گیاه پوششی خلر بود، ولی در مجموع مقادیر درصد افزایش این صفات در گیاه پوششی خلر، ۳/۳-۶ درصد بیشتر از ماشک بود. دلیل بالا بودن مقادیر این صفات در گیاه خلر را می‌توان به تفاوت در نوع گونه گیاهی، غلظت نیتروژن، پتاسیم و سایر عناصر غذایی ذخیره شده در بافت اندام‌های هوایی، کارآیی رابطه بقولات با باکتری در گره‌های ریشه و هم‌چنین به مقادیر بالای ماده خشک حاصل از گیاه پوششی خلر در مقایسه با ماشک نسبت داد. در این تحقیق، میانگین عملکرد ماده خشک و غلظت نیتروژن در بافت اندام‌های هوایی گیاه خلر به ترتیب ۱۵/۳ و ۱۲/۸ درصد بیشتر از ماشک به دست آمد. در نتایج تجزیه مرکب داده‌ها، مقادیر عملکرد بیولوژیکی (۱۸/۵ تن در هکتار) و عملکرد دانه گندم (۷/۲۳ تن در هکتار) در تیمار افزودن کود سبز خلر به ترتیب ۱۲/۸ و ۱۴/۶ و در تیمار افزودن کود سبز ماشک ۹/۱ و ۸/۷ درصد بیشتر از شاهد بودند. پایین بودن عملکرد ماده خشک، عملکرد نیتروژن و هم‌چنین بالا بودن نسبت کربن به نیتروژن در بافت اندام‌های هوایی گیاه پوششی گندم می‌تواند از عوامل موثر در پایین بودن عملکرد این صفات در تیمار شاهد به شمار آیند. اگرچه در مجموع در دو دوره تناوب

در طول این مدت از مرحله رشد، بوته‌های گندم دارای ریشه‌های سطحی و کم عمق بوده و به دلیل ضعیف بودن ریشه و پایین بودن دما، عناصر غذایی در دسترس مورد استفاده قرار نمی‌گیرد، بنابراین به نظر می‌رسد بخش زیادی از این عناصر به دلیل بارندگی‌های پاییزه و بهاره مجدداً به خارج از ناحیه دسترس ریشه انتقال یابد. بر همین اساس می‌توان چنین نتیجه گرفت که با وجود برگشت مقادیر متناهی از کود سبز گیاهان خلر و ماشک در تیمارهای افزودن کود سبز به خاک، به دلیل آب شویی عناصر غذایی و کم عمق بودن ریشه‌های گندم در جذب عناصر غذایی از اعماق خاک، بین تیمارهای مورد بررسی از نظر قابلیت فراهمی عناصر غذایی تفاوت معنی‌داری وجود نداشته و بنابراین بخشی از علل عدم وجود تفاوت معنی‌دار بین تیمارهای آزمایش و هم چنین عدم تناسب بین میزان افزایش عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیکی با حجم مقادیر بقایای برگشتی را می‌توان به این عوامل نسبت داد. تاج بخش و همکاران (Tajbakhsh *et al.*, 2005) در مطالعات خود بیان کردند که حجم هدر روی عناصر غذایی از طریق آب شویی تحت کنترل اقلیم، نوع نزولات جوی و نحوه توزیع آن، خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک، نوع محصول، نوع عنصر غذایی و غلظت آن و هم چنین اثر متقابل این عوامل در خاک دارد.

در طول این مدت از مرحله رشد، بوته‌های گندم دارای ریشه‌های سطحی و کم عمق بوده و به دلیل ضعیف بودن ریشه و پایین بودن دما، عناصر غذایی در دسترس مورد استفاده قرار نمی‌گیرد، بنابراین به نظر می‌رسد بخش زیادی از این عناصر به دلیل بارندگی‌های پاییزه و بهاره مجدداً به خارج از ناحیه دسترس ریشه انتقال یابد. بر همین اساس می‌توان چنین نتیجه گرفت که با وجود برگشت مقادیر متناهی از کود سبز گیاهان خلر و ماشک در تیمارهای افزودن کود سبز به خاک، به دلیل آب شویی عناصر غذایی و کم عمق بودن ریشه‌های گندم در جذب عناصر غذایی از اعماق خاک، بین تیمارهای مورد بررسی از نظر قابلیت فراهمی عناصر غذایی تفاوت معنی‌داری وجود نداشته و بنابراین بخشی از علل عدم وجود تفاوت معنی‌دار بین تیمارهای آزمایش و هم چنین عدم تناسب بین میزان افزایش عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیکی با حجم مقادیر بقایای برگشتی را می‌توان به این عوامل نسبت داد. تاج بخش و همکاران (Tajbakhsh *et al.*, 2005) در مطالعات خود بیان کردند که حجم هدر روی عناصر غذایی از طریق آب شویی تحت کنترل اقلیم، نوع نزولات جوی و نحوه توزیع آن، خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک، نوع محصول، نوع عنصر غذایی و غلظت آن و هم چنین اثر متقابل این عوامل در خاک دارد.

زیاد بودن بارندگی در پاییز و زمستان به همراه بالا بودن تعداد روزهای یخبندان

تاج بخش و همکاران (Tajbakhsh *et al.*, 2005) در مطالعات خود بیان کردند که ممکن است بیش از ۶۰ درصد نیتروژن موجود در مواد آلی بر اثر دنیتریفیکاسیون به هدر رود. بر این اساس می‌توان چنین نتیجه گرفت که با کشت گیاهان پوششی خلر و ماشک در شرایط آیش تابستانی مناطق سرد و مخلوط کردن کود سبز حاصل از آن با خاک در نیمه دوم مهر ماه این امکان وجود دارد که بخشی از نیتروژن آزاد شده از بقایای این گیاهان در اثر شرایط رطوبتی ناشی از بارندگی‌های پاییزه و هم چنین یخ‌زدگی خاک در طول زمستان، در اثر فرایند دنیتریفیکاسیون به هدر رفته و مورد استفاده گیاه قرار نگیرد.

تأثیر مدیریت گیاهان پوششی بر میزان کربن آلی و پایداری ساختمان خاک

مقادیر وزن قطر خاک دانه‌ها (MWD) و کربن آلی خاک در ابتدای اجرای آزمایش و

کودسبز گندم ریزشی (۲۳/۱ و ۷/۴) درصد بیشتر از مقادیر این صفات در ابتدای اعمال تیمارها بودند. کمترین مقادیر این صفات از تیمارهای حذف کود سبز خلر و ماشک حاصل شدند.

قبل از اعمال تیمارها به ترتیب ۱/۲۱ و ۰/۸۵ درصد بودند (جدول ۴). با افزودن کود سبز گیاهان پوششی به خاک، میانگین وزنی قطر خاک دانه‌ها و میزان کربن آلی خاک در پایان دور دوم توالی کشت، به ترتیب در تیمارهای کشت خلر (۳۹/۷ و ۷/۶)، ماشک (۲۶/۴ و ۷) و

جدول ۴- خصوصیات فیزیکی شیمیایی نمونه خاک محل آزمایش قبل از کاشت
Table 4. Soil physico-chemical properties of the experimental field before planting

هدایت الکتریکی EC (ds m ⁻¹)	واکنش گل اشباع PH	درصد مواد خنثی شونده T.N.V*	درصد کربن آلی Organic carbon O.C % (%)	فسفر قابل جذب Absorbable phosphorus (mg kg ⁻¹)	پتاسیم قابل جذب Absorbable potassium (mg kg ⁻¹)	درصد رس Clay (%)	درصدلای سilt (%)	درصد شن Sand (%)	میانگین وزنی قطر خاکدانه‌ها Mean weight diameter MWD
0.63	7.91	3	0.85	7.6	526	32	30	38	1.21

Total Neutralizing Value = T.N.V*

پایداری نسبتاً بیشتر ساختمان خاک است. افزایش پایداری ساختمان خاک در تیمارهای افزودن کود سبز خلر و ماشک به خاک با افزایش میزان ماده آلی خاک همراه بوده و در تیمارهایی که مقادیر زیادی از ماده خشک به خاک برگردانیده شده، به دلیل تشدید فعالیت‌های بیولوژیکی، پایداری ساختمان خاک بهبود یافته است. افزایش مواد آلی و بهبود خواص فیزیکی و شیمیایی خاک در اثر استفاده از کودسبز گیاهان علوفه‌ای در بیشتر تحقیقات انجام شده در این زمینه گزارش شده است (Cho and Daimon, 2008; Kirschenmann, 2007; Franzluebbbers, 2007; Mennan et al., 2006; Ngouajio and Mennan, 2005).

در نتایج تجزیه واریانس داده‌ها، بین تیمارهای مدیریت کود سبز گیاهان پوششی از نظر میانگین این صفات تفاوت معنی‌دار نبود (جدول ۳). علیرغم عدم وجود تفاوت معنی‌دار بین تیمارها، مقادیر میانگین وزنی قطر خاک دانه‌ها و میزان کربن آلی خاک در تیمارهای افزودن کود سبز گیاهان خلر و ماشک به خاک به ترتیب (۶/۳ و ۳/۹۷) و (۱۱/۷ و ۶/۴) درصد بیشتر از تیمارهای حذف کود سبز این گیاهان بودند. اگر چه در کلیه تیمارها، خاک دانه‌های بزرگ در اثر خیس شدن شکسته شده و به خاک دانه‌های کوچک تر تبدیل شدند (Slaking)، ولی در تیمارهای افزودن کود سبز خلر و ماشک این تأثیر نسبتاً کمتر نمایان بوده و مقادیر زیاد MWD در این تیمارها نشانه

حاصل نشد، ولی میانگین این صفات در تیمارهای افزودن کودسبز خلر و ماشک به خاک، ۱۰-۵ درصد بیشتر از تیمارهای حذف کود سبز این گیاهان بود. البته باید توجه داشت که دوره چهار ساله مورد مطالعه، یک دوره کوتاه مدت بوده و یقیناً در دراز مدت مزایای حاصل از مصرف کود سبز، تاثیر معنی‌دار خود را بر عملکرد محصولات بعدی نشان خواهد داد. به نظر می‌رسد یکی از راه‌های دسترسی به تاثیر سریع کود سبز بر عملکرد محصولات متعاقب کشت در شرایط اقلیمی مناطق سرد، ایجاد تغییرات در زمان برگرداندن کود سبز باشد. به طوری که زیر خاک کردن کود سبز این گیاهان را تا بهار سال بعد به تاخیر انداخت. در چنین شرایطی به دلیل ایجاد پوشش در طول پاییز و زمستان توسط گیاهان خلر و ماشک ضمن کاهش فرسایش و افزایش رطوبت خاک، مشکلات مربوط به هدر رفت بخشی از نیتروژن از طریق دنیتریفیکاسیون و آبشویی نیز مرتفع می‌شود.

فرهودی و همکاران (Farhoodi *et al.*, 2008) گزارش کردند که انجام فعالیت‌های بیولوژیکی در خاک وابسته به حضور مواد آلی بوده و قارچ‌های خاک با ترشح ترکیبی به نام گلومالین سبب افزایش چسبندگی میان ذرات خاک شده که این عمل در بلندمدت منجر به استحکام خاک دانه‌ها و چسبندگی آن‌ها می‌شود. افزایش چسبندگی خاک، افزایش تخلخل و نفوذپذیری خاک و همچنین مقاومت خاک در مقابل فرسایش را سبب می‌شود. بالا بودن مقادیر میزان کربن آلی و میانگین وزنی قطر خاک دانه‌ها در تیمارهای افزودن کود سبز خلر و ماشک نیز تأییدی بر اظهارات این محققین است.

جمع‌بندی نتایج این تحقیق، موفقیت کشت گیاهان خلر و ماشک را در شرایط آیش تابستانی زنجان به اثبات رساند. اگرچه در دوره چهار ساله مورد مطالعه در این آزمایش، بین تیمارهای مورد بررسی تفاوت معنی‌داری در میزان کربن آلی، میانگین وزنی قطر خاکدانه‌ها و هم چنین عملکرد محصولات گندم و پیاز

References

- Andy, C. 2007.** Managing Cover Crops Profitably (3rd ed.). Published by Sustainable Agriculture Network Handbook Series (SAN), Beltsville, MD. Available at: www.sare.org
- Anonymous 1990.** Official Methods of Analysis, 15th Edition. Association of Official Analytical Chemists, Washington D.C., USA. 28pp.
- Bremner, J. M. 1965.** Total nitrogen. pp.1149-1178. In: Black, C.A. *et al.* (eds.),

- Method of Soil Analysis, Part 2. American Society of Agronomy. Madison, Wisconsin, USA.
- Cho, B., and Daimon, H. 2008.** Effect of hairy vetch incorporated as green manure on growth and N uptake of sorghum crop. *Plant Production Science* 11 (2): 211-216.
- David, F. S. 2003.** New green manuring *Lathyrus sativus* variety AC Greenfix available in USA. *Lathyrus Lathyrism Newsletter* 3(2003)
- Dou, Z., Fox, R. H., and Toth, J. D. 1994.** Tillage effect on seasonal nitrogen availability in corn supplied with legume green manures. *Plant and Soil* 162: 203-210.
- Farhoodi, R., Chaichi, M. R., Majnoun Hosseini, N., and Savabaghe, G. R. 2008.** Effect of wheat residue management on soil properties and on sunflower yield in double cropping system. *Iranian Journal of Field Crop Science* 39: 11-21 (in Persian).
- Franzluebbers, A. J. 2007.** Integrated crop-livestock systems in the southeastern USA. *Agronomy Journal* 99: 349-355.
- Kirschenmann, F. L. 2007.** Potential for a new generation of biodiversity in agroecosystems of the future. *Agronomy Journal* 99: 373-376.
- Kuo, S., and Jellum, E. J. 2002.** Influence of winter cover crop and residue management on soil nitrogen availability and corn yield. *Agronomy Journal* 94: 501-508.
- Lamei Hervani, J. 2013.** Assessment of dry forage and crude protein yields, competition and advantage indices in mixed cropping of annual forage legume crops with barley in rainfed conditions of Zanzan province in Iran. *Seed and Plant Production Journal* 29-2 (2): 169-183 (in Persian).
- Lamei Hervani, J., Jahansooz, M. R., Kaboli, M. M., Rahmani, A., Sadeghi, J., Damghani, H., Gholdoost, F., Mousavi, M., Edalatian, F., and Sohrabi, Sh. 2013.** Alternative summer fallow cropping rotation in cold regions of Iran. *Research Achievements for Field and Horticulture Crops* 2 (2): 103-118 (in Persian).
- Lithourgidis, A. S., Dhima, K. V., Vasiliakoglou, I. B., Dordas, C. A., and Yiakoulaki, M. D. 2007.** Sustainable production of barley and wheat by intercropping common vetch. *Agronomy for Sustainable Development* 27: 95-99.
- Malakouti, M. J., Bybordi, A., and Tabatabaee, S. J. 2004.** Balanced Fertilization of

- Vegetable Crops, an Approach to Enhance Yield and Quality of Vegetables, Reduce Contaminants and Improve Human Health. Vegetable and Summer Crops Bureau, Agronomy Department, Ministry of Jihad-e-Agriculture, Tehran, Iran. 338pp. (in Persian).
- Mennan, H., Ngouajoo, M., Isik, D., and Kaya, E. 2006.** Effects of alternative management systems on weed populations in hazelnut (*Corylus avellona* L.). *Crop Protection* 25: 835-841.
- Ngouajio, M., and Mennan, H. 2005.** Weed populations and pickling cucumber (*Cucumis sativus*) yield under summer and winter cover crop systems. *Crop Protection* 24: 521-526.
- Preston, S. 2003.** Overview of cover crops and green manures. Available at: www.attra.ncat.org
- Sabahi, H., Minoyi, S., and Liaghati, H. 2006.** A comparison between summer cover crop and inorganic nitrogen on garlic yield and the condition of weeds. *Environmental Science Journal* 13: 23-32 (in Persian).
- Samedani, B., and Montazeri, M. 2009.** The Use of Cover Crop in Sustainable Agriculture. Iranian Research Institute of Plant Protection Publications. Tehran, Iran. 186pp. (in Persian).
- Tajbakhsh, M., Hassanzadeh, A., and Darvishzadeh, B. 2005.** Green Manuring in Sustainable Agriculture. Orumieh Jihad-e-Daneshgahi Publisher, Orumieh, Iran.
- Yoder, R. E. 1936.** A direct method of aggregate analysis and study of the physical nature of erosion losses. *Journal of the American Society of Agronomy* 28: 337-351.